

УДК 930.25(477):394"1950-1960"(093)

*О. А. Лук'янець,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

**АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА З ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ
СОЦІАЛЬНИХ УМОВ ЖИТТЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УРСР
(1950-ТІ – СЕРЕДИНА 1960-Х РОКІВ)
У ФОНДАХ ЦДАВО ТА ЦДАГО УКРАЇНИ**

Окреслено та проаналізовано джерельну базу з дослідження історії соціальних, зокрема, матеріально-побутових, умов життя міського населення УРСР 1950 – середини 1960-х років за документами з фондів ЦДАВО та ЦДАГО України.

Ключові слова: архівні документи, архівні фонди, соціальні умови, міське населення, ЦДАВО, ЦДАГО, УРСР.

Сучасний період державного будівництва України супроводжується активним вивченням та переосмисленням власного історичного минулого. Вітчизняні та зарубіжні дослідники все більше уваги приділяють розгляду проблем повсякденності та соціально-побутових умов життя населення.

Період 1950 – середини 1960-х років був одним із визначальних в історичному розвитку України, оскільки саме тоді відбулися значні соціально-економічні трансформації, почали утверджуватися нові норми та стандарти життя. Активне промислове та житлове будівництво виступило каталізатором потужних урбанізаційних процесів, які почали кардинально змінювати та формувати нові обриси українських міст. У цей період міське населення кількісно майже зрівнялося з сільським та починаючи з середини 1960-х років почало його переважати. Відповідно міський уклад життя поступово ставав домінантним у тогочасному українському соціумі. Провідну роль у зазначених процесах безперечно відіграли соціально-економічні заходи радянської влади.

Актуальність даного дослідження визначається недостатньою розробкою обраної теми в науковій історичній літературі та відсутністю

окремої праці, присвяченої аналізу документального масиву фондів ЦДАВО та ЦДАГО України як джерела з історії вивчення соціальних умов життя міського населення УРСР (1950-х – середини 1960-х рр). Також варто констатувати, що дослідження впливу та наслідків цієї політики актуальне й тим, що історичний досвід минулого може бути використаний при формуванні сучасної державної політики в різних суспільних сферах.

Відтак, мета даної статті полягає в аналізі фондів зазначених архівних установ на предмет наукового потенціалу документів та матеріалів, що всебічно характеризують вплив соціально-економічної сфери партійно-державної політики стосовно соціальних умов життя міського населення Української РСР задекларованого періоду.

Соціальна сфера – досить загальне поняття, оскільки складається з таких галузей соціально-культурного комплексу, як житлово-комунальне господарство, освіта, охорона здоров'я, санаторно-курортна сфера, культура, спорт, туризм тощо. Головна функція соціальної сфери – це задоволення соціальних та культурно-побутових потреб населення, забезпечення його різноманітними благами та послугами [1].

Відповідно до цього, соціальна інфраструктура є невід'ємною складовою соціальної сфери, тому що забезпечує умови життєдіяльності людини в суспільстві у виробничій, політичній та духовній сферах, у сім'ї та побуті. Соціальна інфраструктура – це сукупність таких галузей, як наука, освіта, охорона здоров'я, торгівля, громадське харчування, побутове обслуговування, житлово-комунальне господарство, транспорт, зв'язок тощо [2].

Поняття «побут» розглядається як структурний елемент соціальної сфери. Побут – це сфера, яка охоплює діяльність, пов'язану із задоволенням матеріальних потреб людей в їжі, житлі, одязі, підтриманні здоров'я, а також діяльність, пов'язану з культурою, спілкуванням, дозвіллям тощо. Отже, структура побуту може розглядатися як співвідношення матеріального та духовного, громадського та індивідуального рівнів [3].

У цьому контексті поняття «соціальні умови життя» використовується для характеристики впливу основних напрямів соціально-економічної політики партійно-державного керівництва на стан та розвиток матеріальної складової (житлово-комунальне господарство, торговельно-побутове обслуговування, а також медичне та соціальне забезпечення)

соціальної інфраструктури, яка визначає ступінь задоволення щоденних матеріально-побутових потреб міського населення Української РСР.

У фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) зосереджені різноманітні за своїм походженням та змістом документи. Фонд Ради Міністрів УРСР (ф. 2) містить величезний пласт цінної інформації: довідки, листи, доповідні записки, огляди, накази та звіти про їхнє виконання, а також листування з різними установами, організаціями та підприємствами.

Матеріали фонду досить детально відображають політику радянської влади в сфері житлового будівництва, зокрема причини переорієнтації на спорудження житлових будинків за типовими проектами на основі індустріальних методів будівництва [4].

З огляду на низку реалізованих заходів партійно-державного керівництва, що мали на меті стимулювати кооперативне та індивідуальне житлове будівництво, документи свідчать про безліч перешкод, які ставали на шляху їхньої повної реалізації. Перевірками було встановлено, що в багатьох областях УРСР основна увага приділялася виконанню державної житлової програми, тоді як спорудження кооперативних житлових будинків затримувалося через недотримання підрядними організаціями норм за термінами будівництва у зв'язку з неефективною організацією робіт, несвоєчасним забезпеченням будівельними матеріалами, механізмами, залізобетонними конструкціями та робочою силою. Для індивідуальних забудовників найбільша проблема полягала в незадовільному забезпеченні будівельними матеріалами [5].

Документи, що висвітлюють регіональну специфіку прийому на квартирний облік, зосереджені в справі «Листування з міністерствами, центральними та обласними установами Української РСР про розвиток житлового та комунального господарства республіки» [6]. Періодичні перевірки процесу розподілу житла час від часу виявляли різноманітні махінації, що здійснювалися з метою позачергового отримання житлової площі [7].

Також документи фонду надають детальну статистичну довідку про стан будівництва міських шляхів та тротуарів, розвиток системи вуличного освітлення та озеленення міських територій в обласних центрах і великих промислових містах Української РСР [8].

Значною інформативністю відзначаються статистичні дані про реалізацію плану комплексного озеленення міських територій УРСР. Так, у містах і робітничих селищах за 1956–1965 рр. створено 278,5 тис. га нових зелених зон, а площа парків, садів, скверів та інших зелених насаджень збільшилася з 6,5 м² в 1955 р. до 12 м² на одного жителя в 1960 р. [9].

У фонді Міністерства комунального господарства УРСР (ф. 26) зосереджено інформацію про хід житлового будівництва, розвиток водопровідної та каналізаційної мереж, санітарну очистку та благоустрій міських територій, а також про розвиток мережі лазень, пралень та перукарень, що входили до комунальної власності міст. Також є відомості про недоліки в здійсненні індивідуального та кооперативного житлового будівництва та якість будівельних робіт.

Розвиток медичного обслуговування міського населення висвітлено в матеріалах, що зберігаються у фонді Міністерства охорони здоров'я УРСР (ф. 342). Зокрема, в цьому контексті корисними будуть матеріали про рівень медичного обслуговування мешканців міст, що містять детальну інформацію про особливості організації та функціонування лікарень, поліклінік та стаціонарів. Справи про стан медичного обслуговування робітників висвітлюють організацію медичного обслуговування безпосередньо на промислових підприємствах та шахтах.

Також у цьому фонді зосереджений масив матеріалів, що стосуються спеціалізованої системи охорони здоров'я жінок і дітей. Так, в УРСР функціонувала спеціалізована система державних установ – мережа дитячих лікарень, санаторіїв, ясел та дитячих садків, консультацій, пологових будинків та низка інших закладів. У повоєнні роки було створено новий тип закладів – будинки матері та дитини. У них перебували жінки до пологів та після пологів протягом 4–6 місяців при повній забезпеченості з боку держави [10].

Досить інформативними є фондові матеріали, які окреслюють діяльність Червоного Хреста. Зокрема, висвітлюється активна участь членів організації в оздоровленні умов праці та побуту населення, в проведенні масових профілактичних щеплень, медоглядів, лекцій та семінарів тощо [11].

У фонді Міністерства соціального забезпечення УРСР (ф. 348) зосереджені матеріали, що досить детально відображають проблеми в сфері пенсійного законодавства, розвитку та стану мережі спеціалізованих закладів

соціального забезпечення громадян, а також рівень державної допомоги соціально незахищеним категоріям радянського суспільства: інвалідам, людям похилого віку, сиротам, багатодітним та самотнім матерям [12].

До системи органів соціального забезпечення входили Українське товариство глухонімих (УТОГ) та Українське товариство сліпих (УТОС), яким Міністерство соціального забезпечення надавало допомогу в практичній роботі та здійснювало контроль за їхньою діяльністю. Уряд для підприємств об'єднання сліпих щорічно виділяв необхідну кількість сировини та обладнання [13].

Також фонд містить безліч документів, які висвітлюють діяльність лікарсько-трудової експертизи (ЛТЕК). Згідно з положенням, ЛТЕК мала такі функції: встановлення групи інвалідності (I, II, III), визначення ступеня втрати працездатності особи, призначення інвалідам доступних умов та видів праці, сприяння відновленню їхньої працездатності (рекреаційне лікування, протезування, професійне навчання, перекваліфікація), вивчення та контроль умов праці інвалідів на підприємствах тощо [14].

Варто акцентувати увагу на матеріалах, що зосереджені в фонді Міністерства державного контролю УРСР (ф. 539) та в фонді Комітету народного контролю УРСР (ф. 4604), оскільки діяльність зазначених організацій була спрямована на виявлення фактів безгосподарності, неприпустимого зловживання та непрофесійного ставлення рядових працівників та вищих посадовців до службових обов'язків у широкій сфері партійно-господарської діяльності. Відповідно до цього, основний матеріал даних фондів базується на результатах детальних перевірок діяльності тих чи інших підприємств, установ та організацій, як правило, основна увага акцентується на типових недоліках. Зокрема, досить цінним джерелом є матеріали перевірок стану мережі побутового обслуговування населення та якості надання послуг, а також документи, пов'язані із забезпеченням комунально-побутових потреб населення, довідки про стан торгівлі та громадського харчування тощо.

Статистичні дані, відображені в документах фонду, свідчать про невпинний розвиток системи громадського транспорту. Так, організувалися нові маршрути, зростали обсяги пасажирських перевезень, будувалися нові автостанції тощо. Проте, незважаючи на розвиток міських транспортних систем, у цій галузі простежувалися стійкі негативні тенденції, пов'язані із недостатнім фінансуванням. Також

типовою ситуацією було те, що в районах масового житлового будівництва мережа трамвайного та тролейбусного сполучення будувалася із великим запізненням, результатом чого стало погане обслуговування мешканців новобудов [15].

Зазначений фонд містить і масив документів, що висвітлюють негативні тенденції в сфері торговельно-побутового обслуговування мешканців міст УРСР. Судячи з документів та матеріалів, найбільш поширеними спекулятивними товарами були продукти харчування, різні види промислових товарів, будівельні матеріали тощо [16].

Аналіз документів показав, що більшість комунально-побутових підприємств (перукарні, лазні, пральні, майстерні та ательє) недостатньо фінансувалися. Так, перукарні погано постачалися необхідними інструментами: машинками для стрижки волосся, бритвами, ножицями, гребінцями тощо. Пральням та лазням бракувало прального та сушильного обладнання, меблів, дзеркал, білизни тощо. Рівень механізації побутових майстерень залишався низьким. Майстерні та ательє не забезпечувалися відповідними приміщеннями і досить часто розміщувалися в непридатних для виробництва умовах [17].

У фонді Центрального статистичного управління при Раді Міністрів УРСР (ф. 582) зберігаються статистичні відомості, що висвітлюють різноманітні аспекти повсякденного життя громадян УРСР, зокрема забезпеченість товарами та послугами, рівень фінансового забезпечення та використання асигнувань на розвиток житлового будівництва.

Матеріали фонду Міністерства міського та сільського будівництва УРСР (ф. 4487), в основному, стосуються житлового будівництва – індивідуального та кооперативного.

Досить важливий пласт документів та матеріалів, що присвячені розвитку і функціонуванню мережі побутового обслуговування, зосереджений в фонді Головного управління побутового обслуговування населення при Раді Міністрів УРСР (ф. 4634). Цінним джерелом у висвітленні розвитку мережі побутового обслуговування населення слугують доповідні записки та звіти, які надсилалися до партійно-державних органів. Зокрема, вони містять дані про структуру та кількісні показники розвитку мережі закладів побутового обслуговування в УРСР [18].

Майже всі документи та відомості, зосереджені в фонді Головного управління міського електротранспорту Міністерства комунального

господарства УРСР (ф. 4751), детально характеризують розвиток транспортної системи в містах УРСР. Матеріали різноманітних галузевих нарад працівників міського електротранспорту допоможуть відтворити цілісну картину роботи трамвайного та тролейбусного господарства.

Фонд Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах будівництва та архітектури (ф. 4906) містить документи та матеріали, що присвячені житловому будівництву, запровадженню типових проектів та матеріально-технічному забезпеченню будівельних трестів. Досить детальна інформація, що висвітлює торговельне обслуговування, зокрема, роботу системи громадського харчування, зібрана у фонді під назвою – Головні управління, республіканські об'єднання та контори Міністерства торгівлі УРСР (ф. 4981).

Важливі матеріали, які відображають матеріально-побутові умови життя міського населення УРСР, зосереджені в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Зокрема, у фонді Центрального Комітету Комуністичної партії України (ф. 1) зосереджені різноманітні міністерські доповідні, звіти обласних, районних та міських комітетів партії, протоколи та стенограми зборів партійних осередків тощо. Ці матеріали досить детально відображають вплив політики партійно-державних органів на соціально-побутові умови життя міських мешканців. Варто відзначити різносторонні інформативні можливості даного фонду, оскільки вони в повній мірі віддзеркалюють тогочасну радянську повсякденність.

Матеріали фонду дуже детально характеризують типові житлові умови зазначеного періоду. Так, робітники, які працювали на об'єктах будівництва київського «БМУ-5» (будівельно-монтажне управління), проживали в гуртожитках, побутові умови життя в яких мали низку суттєвих недоліків. Перевіркою було встановлено, що корпус № 6 по вул. Мечникова (м. Київ), де проживала більшість робітників, погано обігрівався. У вихідні дні печі не опалювалися. Постільна білизна, особливо матраци, не змінювалися по кілька років. У кімнатах були відсутні шафи. Пральня відкривалася один раз на місяць. Потреба в гарячій воді не забезпечувалася. Після повернення робітників з роботи на кухнях утворювалися великі черги. Гуртожиток був перенаселений. Наприклад, у кімнаті № 16, площею 13–14 м², мешкали 4 сім'ї, три з яких мали немовлят. У кімнаті № 7, площею 13 м², проживали 4 дівчини та одна молода сім'я. Мешканці

скаржилися на незаконне стягнення з них 25 крб. на додаток до визначених 25 крб. за ліжко-місце, так як одна сім'я користувалася одним ліжком, і це не враховуючи того, що у вартість оплати входило прибирання кімнати та прання постільної білизни, що мешканці здійснювали самостійно [19].

Варто зазначити, що матеріали епістолярного жанру (скарги та листи до партійних органів, державних установ та редакцій газет) [20], які містяться в справах обох державних архівних установ, є унікальними джерелами особового походження. Ця джерельна група є важливою для відтворення тогочасних матеріально-побутових умов життя населення, в основному, вказуючи на недоліки радянської державної системи.

Для прикладу можна взяти лист жителя м. Харкова до владних структур, в якому автор охарактеризував стан медичного обслуговування: «Наприклад, у м. Харкові медобслуговування навіть погіршало. По неділях та в свято поліклініки зовсім не працюють. А в робочі дні робітники та службовці заради медичної допомоги вимушені витратити багато робочого часу (і часто-густо марно). За існуючим порядком, щоб дістатися на прийом до лікаря хоча б після роботи, – приходь зранку вистоювати в черзі номерок. Після 18-ї години годі й думати, щоб забезпечити прийом лікаря, бо норма заповнюється ще з ранку (хіба що зважить на підвищену температуру або нещасний випадок). Навіть якщо і згодиться лікар прийняти понад норму, толку з того мало, бо завжди у тих лікарів, які згоджувалися на це, прийом навіть за нормою затягується до 20-ї години. До того ж вечірній прийом чомусь-то зменшений: забезпечений він не по всіх спеціальностях і не щодня. Так звана «друга зміна» мало навантажена: кінчається у деяких лікарів о 18-й, і навіть о 17-й годині, себто тоді, як робітники та службовці ще на роботі» [21].

Своєрідним доповненням до описаної ситуації виступила доповідна записка, яку можна розглядати як коментар до згаданого вище листа: «Можна констатувати, що амбулаторно-поліклінічна мережа обслуговування населення не задовольняла потреб. У м. Харкові нараховувалася 171 дільниця по 5–7 тис. жителів на одну дільницю. Якщо ж виходити із нормативів, то місто мало мати від 212 до 250 лікарських дільниць з кількістю жителів 4 тис. на одній дільниці. Таким чином, щоб знизити перевантаженість медичної мережі, кількість лікарняних дільниць потрібно було збільшити на 41 одиницю з додатковими 305 лікарськими ставками» [22].

Отже, документи та матеріали, зосереджені у фондах ЦДАВО України та ЦДАГО України докладно висвітлюють матеріально-побутові аспекти соціальних умов життя міського населення Української РСР 1950 – середини 1960-х років. До того ж варто зазначити, що аналіз наявної джерельної бази дає підстави вважати, що досить перспективним напрямком можуть стати вузькоспеціалізовані дослідження різноманітних аспектів тогочасної радянської дійсності.

Список використаних джерел:

1. Социальная политика: Энциклопедический словарь / [под ред. Н. А. Волгина, Т. С. Сулимова]. – М.: Академический проект: Трикста, 2005. – С. 548–549; Соціальна політика. Словник: поняття, категорії, терміни / [Бучин М. А., Гетьманчук М. П., Карий Г. П. та ін.]. – Л.: Дослід.-вид. центр Наук. т-ва ім. Шевченка, 2008. – С. 224.
2. Социальная политика: Энциклопедический словарь / [под ред. Н. А. Волгина, Т. С. Сулимова]. – М.: Академический проект: Трикста, 2005. – С. 549; Социальное управление: Словарь / [под ред. В. И. Добренькова, И. М. Слепенкова]. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 66.
3. Социология социальной сферы / [под ред. М. М. Акулич, В. Н. Кузнецова] – М.: Гардарики, 2007. – С. 44.
4. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 9, спр. 381, арк. 232.
5. Там само, оп. 13, спр. 543, арк. 72–75; оп. 9, спр. 7552, арк. 83.
6. Там само, оп. 9, спр. 8960, арк. 11–14.
7. Там само, оп. 10, спр. 2011, арк. 19–20; оп. 13, спр. 536, арк. 189–194.
8. Там само, оп. 13, спр. 548, арк. 29–31.
9. Там само, оп. 10, спр. 734, арк. 2–4.
10. Там само, ф. 342, оп. 15, спр. 1777, арк. 70–71.
11. Там само, спр. 694, арк. 64–67.
12. Там само, ф. 348, оп. 3, спр. 716, арк. 2, 16; спр. 767, арк. 52, 68.
13. Там само, спр. 919, арк. 58–60.
14. Там само, спр. 767, арк. 59–60.
15. Там само, ф. 4604, оп. 1, спр. 760, арк. 15–26, 52, 98–101; спр. 761, арк. 7, 16.
16. Там само, спр. 1006, арк. 105, 111–112.

17. Там само, спр. 625, арк. 40, 46, 117, 120–121.
18. Там само, ф. 4634, оп. 1, спр. 410, арк. 5–6; спр. 672, арк. 157.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 79, спр. 311, арк. 57.
20. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 9, спр. 6027, арк. 48–49; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5148, арк. 12–13; ЦДАВО України, ф. 342, оп. 15, спр. 2548, арк. 73.
21. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 15, спр. 2548, арк. 73.
22. Там само, арк. 70.

Summary

The article shows the source base of the research of the USSR urban population social living conditions during the 1950-s – 1960-s according to the documents of the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine and the Central State Archives of Public Associations of Ukraine.

Key words: archival documents, archival funds, social conditions, urban population, Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, USSR.